

Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?

Jiřina Kocourková
Ladislav Rabušic
(editoři)

Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?

*Proměny reprodukčního chování
a možnosti rodinné politiky
z hlediska postojů
české veřejnosti*

Jiřina Kocourková
Ladislav Rabušic
(editoři)

Praha 2006

Univerzita Karlova v Praze
Přírodovědecká fakulta
katedra demografie a geodemografie
Albertov 6, 128 43 Praha 2
tel.: 221 951 418
http://geografie.natur.cuni.cz/demo
e-mail: demodept@natur.cuni.cz
vedoucí katedry: prof. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc.

Publikace vznikla za podpory Grantové agentury České republiky v rámci projektu č. 403/01/1099 „Veřejnost, demografické procesy a populační politika – Česká republika 2001“, Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy v rámci projektu č. 2D06004 „Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita“ a Výzkumného záměru 0021620831 „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“.

Recenzovali:
Ing. Milan Kučera
RNDr. Mirka Mašková, CSc.

V roce 2006 v nákladu 500 ks vydala katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
Foto na obálce: Jiřina Kocourková
Sazba a zlom: Karel Kupka (P3K)
Tisk: SPRINT Praha

© Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta,
katedra demografie a geodemografie, 2006

ISBN 80-86561-93-3

Obsah

Editorial (*Jiřina Kocourková, Ladislav Rabušic*) 7

I. PROMĚNY REPRODUKČNÍHO CHOVÁNÍ Z HLEDISKA POSTOJŮ ČESKÉ VEŘEJNOSTI

I.1 Sňatečnost, nesezdaná soužití a veřejné mínění (*Dana Hamplová*) 12
I.2 Být svobodnou matkou v České republice (*Jitka Rychtaříková*) 20
I.3 Kdo jsou svobodné matky v české společnosti? (*Tomáš Katrňák*) 45
I.4 Hodnota dítěte a natalitní plány v české společnosti (*Petra Šalamounová*) 56
I.5 Bude česká plodnost i v budoucnu jedna z nejnižších v Evropě? (*Ladislav Rabušic*) .. 66

II. PODMÍNKY REPRODUKCE, OČEKÁVÁNÍ ČESKÉ VEŘEJNOSTI A POLITIKA STÁTU VŮČI RODINÁM

II.1 Podléhá česká veřejnost panice z demografie? (*Lucie Vidovičová*) 82
II.2 Dilemata populační politiky (*Zdeněk Pavlík*) 95
II.3 Od politiky populační k politice rodinné:
 vývoj v ČR od počátku 90. let (*Jiřina Kocourková*) 107
II.4 Zaměstnání rodičů, výchova dětí a očekávaná role státu (*Květa Kalibová*) 128
II.5 Proč a jaká rodinná politika v ČR (*Jiřina Kocourková*) 139

Editorial

JIŘINA KOCOURKOVÁ, LADISLAV RABUŠIC

Ještě na počátku 90. let minulého století, tedy před patnácti lety, byl vstup do manželství a založení rodiny samozřejmou součástí životních plánů převážně většiny mladých lidí v ČR a demografický vývoj se zdál být nedotčen komplexem tehdy probíhajícími politickými, ekonomickými a sociálními změnami. Avšak již od poloviny 90. let se začaly dít změny, které z populačního vývoje učinily mediálně i politicky ostře sledované téma. Demografický režim bývalé společnosti reálného socialismu charakteristický časnými sňatky a porody, krátkými meziporodními intervaly a celkovou vyšší plodností, odezněl a začal být nahrazován novým režimem, pro nějž je typická nízká sňatečnost, porod v pozdějším věku a snižování porodů vyššího pořadí. Nově se utvářející vzorce rodinného a reprodukčního chování zřetelně naznačují odklon od uniformity a příklon k rozmanitosti ve formách životního stylu jak z hlediska typu partnerského soužití, tak z hlediska počtu dětí. Rozšiřují se nesezdaná soužití či soužití homosexuálních párů, zvyšuje se podíl osob žijících samostatně. Narůstá podíl neúplných rodin, manželských párů bez dětí či pouze s jedním dítětem a klesá podíl dvoudětných rodin s oběma rodiči. Nově nastupující mladé generace mužů i žen se stále více vzdalují svým rodičům z hlediska typů svazků a reprodukčních strategií, které volí.

V této knize se snažíme zachytit a popsat některé ze zmíněných trendů, a tím přispět k jejich pochopení a snad i vysvětlení. Pro tento cíl jsme samozřejmě nemohli vystačit pouze s daty, jimiž nás zásobuje demografická statistika. Příčiny změn jsou totiž velmi široké, takže při interpretaci probíhajícími jevy je nutné vycházet i z dalších zdrojů, mezi nimiž stále většího významu nabývají výběrová sociologická šetření, jež jsou v demografii někdy nazývána šetřeními populačního klimatu. Převážná část příspěvků v této knize se opírá o zjištění mezinárodního srovnávacího šetření *The Acceptance of Population-related Policies (PPA2)*, které v ČR proběhlo na reprezentativním vzorku populace v roce 2001.¹ V některých příspěvcích byla za účelem srovnání s ostatními zúčastněnými státy použita mezinárodní databáze výsledků šetření PPA2 uvedená pod názvem *International Population Policy Acceptance Survey (IPPAS)*².

1 Stratifikovaným náhodným výběrem byly prostřednictvím agentury SC&C získány odpovědi pro 1 094 respondentů ve věku 18–75 let.

2 Projekt, který byl podporován 5. rámcovým programem EU, se zúčastnilo 14 zemí: Rakousko, Polsko, Maďarsko, Itálie, Německo, Slovinsko, Finsko, Estonsko, Belgie, Kypr, Litva, Nizozemí, Rumunsko a ČR.

Cílem tohoto šetření bylo zmapovat postoje veřejnosti k demografickým trendům, dozvědět se o motivech, které vedou mladé lidi k odkládání sňatků, a překážkách, jež jim zabráňují realizovat své reprodukční plány. Dále bylo snahou prozkoumat souvislosti těchto postojů s hodnotovou orientací a preferovaným životním stylem mladých lidí. Současně s tím bylo zjišťováno, jak jsou veřejností vnímána existující opatření rodinné politiky a jaké jsou její očekávání ohledně případné zvýšené podpory státu.

Naše kniha shrnuje poznatky získané při řešení výzkumného projektu financovaného Grantovou agenturou České republiky (projekt č. 403/01/1099) pod názvem *Veřejnost, demografické procesy a populační politika – Česká republika 2001*, na kterém se podíleli badatelé a badatelky ze tří českých odborných pracovišť: Květa Kalibová, Jiřina Kocourková, Jitka Rychtaříková a Zdeněk Pavlík z Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Tomáš Katrňák, Ladislav Rabušic a Lucie Vidovičová z brněnské Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity a Dana Hamplová s Petrou Šalamounovou ze Sociologického ústavu Akademie věd ČR v Praze.

Jednotlivé kapitoly této publikace jsou uspořádány do dvou tematických celků, které na sebe volně navazují. První část se skládá z příspěvků zaměřených na vybrané aspekty probíhající přeměny demografického chování.

Přestože v ČR vstupuje do manželství menší podíl lidí než před rokem 1990, česká společnost je stále výrazně orientovaná na partnerský vztah. Základním vzorcem partnerského chování se postupně stává předmanželské soužití na zkoušku, neboť více než polovina dotázaných tuto formu soužití upřednostnila, jak píše *Rabušic* v kapitole 1.5. Zároveň však třetina mladých lidí o sňatku ve svých plánech vůbec neuvažovala. Lze se tedy domnívat, že současná nízká úroveň sňatečnosti vypovídá jak o odkladu sňatků do vyššího věku, tak do určité míry i o jejich odmítání. V nejbližší budoucnosti je nárůst intenzity sňatečnosti nepravděpodobný.

Důležitou charakteristikou, která diferencuje volbu životního stylu, je, jak uvádí *Hamplová* v kapitole 1.1, vzdělání. Ukazuje se, že mezi nositele nových forem soužití nemusí patřit lidé s vyšším vzděláním. Respondenti s vysokoškolským vzděláním vyjádřili tradičnější postoje než respondenti se vzděláním středoškolským. Výsledky projektu PPA2 naznačily, že nesezdaná soužití jsou upřednostňována nižšími vzdělanostními skupinami lidí, zatímco lidé s vyšším vzděláním volí spíše přímý vstup do manželství. Obdobné zjištění bylo potvrzeno pro svobodné mateřství, jež se nejvíce rozšiřuje mezi ženami se základním vzděláním, jak zjistila *Rychtaříková* (1.2). A svobodné mateřství se zdá být pro mladé ženy jednou ze strategií, jak zlepšit své ekonomické poměry, říká *Katrňák* (1.3).

Přes prudký pokles úhrnné plodnosti zůstaly deklarované reprodukční plány české populace poměrně vysoké a od počátku 90. let nezaznamenaly, jak upozorňuje *Rabušic* (1.5) podstatnější změny. Co se ovšem proměnilo, je percepce bezdětnosti. Ukazuje se, že bezdětnost začala být akceptována jako záležitost volby životního stylu. Založení rodiny s dětmi přestává být (dosud) samozřejmou součástí životních plánů mladých mužů. Mladí lidé se tak, řečeno *Šalamounovou* (1.4), častěji domnívají, že existují různé varianty životního stylu a že plnohodnotný život lze

prožít i bez dětí. Pravděpodobně si více uvědomují, že jejich individualistické hodnoty jsou méně kompatibilní s rodinným životem.

Jak ukazují výsledky této publikace, reprodukční plány, vyjádřené postoje k manželství a rodině a sdělované preference týkající se životního stylu se u dnešních mladých lidí ukázaly být v rozporu: děti mít chtějí, děti by se podle jejich názoru měly rodit v manželství, ale sňatky tato generace uzavírat příliš nehodlá. Z tolerantních postojů k některým trendům, jako je zvyšující se podíl svobodných matek nebo růst nesezdaných soužití, lze usoudit, že vztah mezi sňatkovým a prokreativním chováním se bude více rozvolňovat, že tedy nebude již tak jednoznačně platit, jako tomu bylo v minulosti, že intenzita plodnosti je podmíněná intenzitou sňatečnosti. Ženy, které se rozhodnou mít děti, budou je stále více rodit i mimo manželství. Z hlediska fertility tak sňatek přestává být podmínkou *sine qua non*.

Do druhé části byly zahrnuty příspěvky zamýšlející se nad hodnocením současného populačního vývoje a nad podmínkami, které stát vědomě či nevědomě pro rodiny vytváří. Do jaké míry je současný vývoj demografického chování žádoucí z hlediska budoucích potřeb české společnosti? Prohlubuje se protiklad mezi zájmy jednotlivců a zájmy společnosti jako celku? Existují nějaká opodstatnění k tomu, aby se stát aktivně zabýval populačními otázkami? Jaké jsou reálné možnosti pronatalitních opatření? Podobné otázky nejsou středem zájmu pouze demografů a sociologů, kladou si je odborníci z nejrůznějších společenských věd, klade si je i široká veřejnost a v neposlední řadě i politici.

Výraznou a ve svých efektech nejdůležitější charakteristikou současného populačního vývoje je demografické stárnutí. Jak naléhavě se ale jeví tento trend české veřejnosti? Ve zjištěných postojích lze, jak sděluje *Vidovičová* (II.1), najít indicie, jež ukazují, že česká společnost chápe své stárnutí jako ohrožení. Vzájemná provázanost demografických a sociálně-ekonomických systémů je zřejmá a nelze o ní pochybovat, existuje však rozpor v názorech na prosperitu moderní společnosti za předpokladu populačního poklesu a prohlubujícího se demografického stárnutí.

Pavlík (II.2) se domnívá, že při rozhodování, zdali tvarovat demografický systém tak, aby vyhovoval systému socio-ekonomickému, či naopak, by se mělo vycházet z toho, že sociální a ekonomickou situaci je nutno přizpůsobit vývoji populačnímu.

Nedávné změny v reprodukčním chování evropských populací se odrazily v nových přístupech uplatňovaných v rámci rodinné politiky. Zatímco prosazující se variantnost ve způsobech soužití je postupně akceptována a manželství přestává být upřednostňováno před ostatními typy svazků, pokles narozených dětí v důsledku odkladu plodnosti do vyššího věku žen byl přijat s určitými obavami, neboť by mohl vést k nevyhnutelnému populačnímu poklesu. V ČR byla potřeba rodinné politiky, jak upozorňuje *Kocourková* (II.3) pochopena s desetiletým zpožděním. Česká veřejnost, podle *Kalibové* (II.4), přisuzuje státu značnou odpovědnost za vytváření podmínek pro lepší skloubení zaměstnání a rodiny. *Kocourková* (II.5) varuje, že rodinná politika, pokud má plnit svůj cíl, nemůže suplovat politiku sociální. Bez vytvoření příznivého populačního klimatu nelze očekávat vzestup úrovně plodnosti

k hodnotě nad 1,5 dětí, což je hranice, která je z hlediska budoucího populačního vývoje považována demografy za hodnotu kritickou.

Výslednou podobu textu této knihy ovlivnila pečlivá práce našich recenzentů, ing. Milana Kučery a dr. Mirky Maškové, jimž chceme touto cestou upřímně poděkovat. Celkové vyznění jednotlivých kapitol padá ovšem plně na hlavu jejich autorů a recenzenti za ně nenesou žádnou odpovědnost.

Chceme věřit a také doufáme, že jednotlivé kapitoly této knihy pomohou čtenáři, aby našel odpovědi na některé z otázek, které si v souvislosti se současným českým populačním vývojem klade.

ODDÍL I.
**Proměny reprodukčního chování
z hlediska postojů české veřejnosti**

II.1 Podléhá česká veřejnost panice z demografie?

LUCIE VIDOVIČOVÁ

„Důsledky reálně předpokládaného vývoje obyvatelstva Česka – jeho úbytky a trvalé *zhoršování* věkového složení – se projeví nejenom v ekonomice země (úbytky potencionálních pracovníků), ale hlavně v široké sociální oblasti (*enormní* vzestup počtu důchodců a nároků na zdravotní péči o starší lidi), a to i po nutném zvýšení horní hranice věku ekonomické aktivity. K důsledkům stárnutí obyvatelstva však dojde také ve sféře výsledky prognóz nepostižitelné, v mentalitě a v psychice celé společnosti, do kterých se velmi vysoký podíl starších lidí nepochybně výrazně zapíše“ (Populační... 2002:94, *kurzíva autorky*).

„V roce 2050 se Česko změní v zemi důchodců, většinu obyvatel totiž bude přes šedesát let. (...) A tomu se budou muset všichni přizpůsobit: a takhle nějak se změní ulice, třeba v reklamě zvítězí nad sexy dívkami ortopedické pomůcky, změní se i televizní programy (...) *horké časy* nastanou třeba diskotékám, teenagerů bude stále méně (...) Ruce si ovšem mnou v láních: Bude příležitost pro doktory, pro sestřičky, pro lázeňské (sic) personál, bude se přistavovat. Přistavovat se budou muset také nemocnice a domovy důchodců. *Jedno* pozitivum snad stárnutí populace přece jen má. Ženy už nebudou muset tajit svůj věk a budou s hrdostí říkat: je mi teprve padesát“ (Zpravodajství TV NOVA, Televizní noviny ze dne 8. 1. 2004; www.nova.cz, *kurzíva autorky*).

Statisticy: Čeká nás černá budoucnost! Nebude mít kdo vydělávat. ČR v roce 2050: Důchodci pomřou hladu? (Deník Blesk, 9. 1. 2004, str. 8)

1. Panika z demografie jako pojem

Pojem „demografická panika“ (resp. panika z demografie¹) je odvozen z teorie mediálních studií a Cohenova (1980) pojmu „morální panika“, který odkazuje k *ozna-*

čování vybraných skupin, osob nebo podmínek jako hrozby pro společenské hodnoty a zájmy. Morální panika může mít jak krátkodobý efekt, tak může významně ovlivňovat tvorbu legislativních systémů a sociálních politik a vstupovat do sebe-pojetí celých společností (Marston 2004). Dle Cohena (1980) je taková *panika* ve veřejném (mediálním) diskurzu charakterizována zejména: přehnaným zveličováním závažnosti daného faktu či události, proroctvími o katastrofě a zkáze, senzacionálními titulky a melodramatickým slovníkem v médiích. Morální panika může vyústit až v jakýsi otřes morálních hodnot ve společnosti, podporovaný způsobem mediálního pokrytí sociálních problémů. Koncepty jako je „demografická panika“ (Bytheway 1995), „demografický alarmismus“ (Mullan 2002) nebo „morální panika z baby boomu“ (Marston 2004) jsou speciálním případem paniky morální. Tyto pojmy užívají autoři anglo-australské proveniencí² k popisu fenoménu veřejně artikulovaných obav z budoucího vývoje společností na základě jejich měnících se demografických struktur, ve kterých ubývá podíl narozených dětí a mladistvých a zvyšuje se podíl seniorů a tento trend se zdá být trvalý. „Obecně [demografická panika] pramení z předpokladu, že blahobyt národa, a to ať už je vyjádřený a měřený pokrokem, technologiemi, kulturou či bohatstvím, je přímo závislý na věkovém složení populace“ (Bytheway 1995:53). Typicky rétorika demografické paniky hovoří o „nevyhnutelném“ zbrzdění či přímo zastavení ekonomického i sociálního vývoje a „automatickém“ zchudnutí všech stárnoucích společností jen a pouze na základě, a z pouhého důvodu jejich populačního stárnutí. Ze stárí a stárnutí je ve veřejných diskurzích vytvářeno – v Cohenově (1980) terminologii – „lidové strašidlo“ (*folk devil*). Šířitelé demografické paniky, Mullanem (2002) označovaní také jako kazatelé demografické apokalypsy, hovoří o „příliš velkém počtu“ starších a starých lidí, které si dnešní společnost nemůže příliš dovolit a typické jsou výroky jako: demografický vývoj ohrožuje ekonomický růst, hrozí platební neschopnost důchodových, zdravotních a pečovatelských systémů, straší nás vysoké daně a mezigenerační konflikt. V empirické rovině tento koncept vystihuje, že v zásadě hodnotově neutrální a nenormativní fakta a na nich založené informace, jako např. dlouhodobé demografické prognózy, výčty „čistých“ nákladů populačního stárnutí anebo tzv. indexy závislosti, jsou ve veřejném diskurzu reprodukovány v určitém kontextu – sociálním, situačním i politickém a svoji hodnotovou neutralitu mohou (účelově) ztrácet. Kritika demografické paniky jako teoretický koncept neproblematizuje samotný akt mediálního pokrytí populačních změn, ale volá po identifikaci a korekci takových forem a obsahů, které stigmatizují jak samotnou populační změnu, tak její individuální či skupinové nositele („o důchodových reformách se dá mluvit i jinak“).

Panika z demografie je komplexním sociálním jevem a její zdroje leží někde na průsečíku vzájemně podmíněných sociálních, ekonomických a politických struktur. Na tomto místě není možné ilustrovat tuto zdrojovou síť do detailu, nicméně se zdá,

1 Doslovný překlad anglického termínu „demographic panic“ – *demografická panika* vyjadřuje odkaz na zdrojový koncept paniky morální, ale může být v češtině poněkud zavádějící. Může totiž nepřesně evokovat, že se jedná o paniku šířenou demografií. Překlad opisem jako „panika z demografie“ vystihuje obsah termínu spolehlivěji, jeho použití v souvislém textu je však méně obratné. Oba termíny

jsou proto v tomto textu používány se stejným významem. Jinou jeho variantou by mohl být termín panika „populační“.

2 Pojem demografické paniky se také vyskytuje v užším kontextu a politizujícím smyslu např. v debatách o sionizmu a arabském obyvatelstvu Izraele – viz např. Golan 2004.

že hlavním kanálem dávajícím průchod výše definované demografické panice je postupná liberalizace finančního zajištění ve stáří. V zásadě existují dva přístupy identifikující vliv liberalizace materiálního zajištění ve stáří na veřejný diskurz. První z nich je přístup „bottom – up“. Jak ukazuje Mullan (2002) na několika citacích z průběhu celého 20. století, není zájem o stárnutí a demografii nic nového nebo typického pouze pro naši současnost. Co je ve společnostech demografické paniky nové je to, že se tento zájem stává zájmem celospolečenským. Zatímco diskuse o demografických trendech byla v průběhu 20. století vedena spíše s neutrálním nábojem a spíše jen v akademických kruzích, od sedmdesátých let se demografický vývoj stává zástavnou proměnnou obecně zpomalujícího se ekonomického růstu a v 90. letech pak vyjádřením nervozity a obav o budoucí rozvoj světa. Strach, jaký demografická panika produkuje, dobře rezonoval s individualistickým způsobem přístupu k životu a kumuloval s principem sebenaplňujícího se proctví. Lidé začali vnímat své možnosti ovlivnit budoucnost jako omezené a ztratili víru v možnost stát se součástí možných kolektivních řešení. Individuální obavy z důsledků stárnutí a především obavy o možnost jeho finančního zajištění pomohly vytvořit společnost otevřenou pro scénář demografické časované bomby (Mullan 2002:87).

V druhém případě demografická panika získává rysy účelnosti a společností se prolíná spíše „seshora“. Walker (1990) při hledání zdrojů paniky ze stárnutí společností naráží na tzv. proti-státní agendu šířenou politickou ideologií. Ta, podle Walkera, záměrně překročila a nadhodnotila makroekonomické konsekvence populačního stárnutí, aby legitimizovala novou proti-sociální (anti-welfare) státní politiku (1990: 377). Důkazy pro svá tvrzení nachází v několika mezinárodních dokumentech již z konce 80. let. Tyto dokumenty³, podobně jako dnes již klasický příklad „Averting the Old Age Crisis“ (*Odvrácení krize stáří*, World Bank 1994), varují před „hrozící demografickou a penzijní krizí“ s cílem ospravedlnit zmenšující se roli státu při zajištění finanční a sociální podpory seniorů. Tato role je přitom, minimálně ve veřejném mínění, stále velmi silná (viz Tabulka 2 níže). Praktické důsledky této „proti-blahobytní“ politiky v českém prostředí by mohly charakterizovat takové kroky, jako byla úprava penzijních valorizačních klauzulí v polovině 90. let nebo později vlna reforem veřejných financí, která svůj stěžejní pilíř úspor zřetelně postavila na prognózovaném demografickém vývoji.

Nejviditelnější a nejvýraznější oblastí, ve které se demografická panika realizuje je mediální diskurz. Ten je zásadní pro její vznik a sociální reprodukci. Vidovičová a Sedláková (2005) provedly analýzu mediálního obrazu seniora v pěti celostátních tištěných denících a zpravodajských relacích tří celostátních televizí za rok 2004. Z celkového souboru mediálních sdělení tematizujících stáří a seniory, který vznikl na základě výběru dle klíčových slov, bylo 27 % příspěvků televizního zpravodajství věnováno ekonomicko-politickým tématům spojeným s důchodovou reformou a náklady na stárnutí české společnosti. U tištěných médií tento podíl economic-

kých témat tvořil dokonce 34 % všech sdělení věnovaných stáří a seniorům. Všechna tato sdělení se alespoň do určité míry odvolávala na demografické analýzy. Přesto, nebo snad právě proto podíl sdělení informujících čistě o demografické situaci ČR představoval zanedbatelné jedno procento v obou typech médií. Nežřídka se články totiž věnovaly především kritice politického systému a demografická fakta představovala „pouze“ ilustrativní položku. Druhou nejčastější kategorií v člancích o seniorech a stáří bylo téma kriminality.⁴ Média (re)konstruují sociální realitu a definují veřejný zájem. Využívají k tomu i čistě technické prostředky jako výběr témat, nastavení prahu publikovatelnosti, jazykové prostředky či práci s titulkem jako „reklamou“ na článek. Zároveň působí mediální diskurz jako potrubí ideových zájmů mocenských a politických struktur. Produktem této směsi jsou mediální sdělení nesoucí více či méně latentní vzkazy rozdmýchávající paniku z demografie: „*Státu chybí peníze na peníze*“; „*ČR v roce 2050: Důchodci pomrhnou hladí*“; „*Vymíráme, varuje vládu statistika*“; „*Stárnutí sníží životní úroveň všech*“; „*Hrůzná budoucnost čeká Českou republiku za 50 let!*“⁵ Všechny tyto uvedené příklady nějakým způsobem staví na selektivně vybraných a hodnotově zabarvených výstupech demografických či sociologických studií a zároveň splňují všechny hlavní znaky Cohenem popsané morální paniky (1980, viz výše). Proto je lze označit jako výroky podporující paniku z demografie. Jiné příklady jako: „*Důchodcům loni vzrostly příjmy více než ostatním*“; „*Stát vymýšlí, jak donutit ženy rodit*“; „*Čtvrtina mladých považuje staré za přítěž*“⁶ aj. podporují zdání nastupující mezigenerační krize a pracují s tzv. mentalitou nedostatku, tj. že jakékoliv (a to libovolně definované) zvýhodnění skupiny jedné musí nutně vést ke znevýhodnění skupiny jiné. Zatímco tyto případy jsou explicitními příklady veřejně artikulované paniky z demografie, jiná tisková vyjádření tak činí spíše latentně a často i bez zřejmého záměru: „*Je to reakce na stárnutí populace, je to reakce na zostřenou mezinárodní hospodářskou konkurenci, je to reakce na globalizaci, je to prostě reakce na nová rizika, nové podmínky začátku 21. století...*“ (komentář k postupu vlády, citace Bohuslava Sobotky, Právo, 7. XI. 2003, str. 6). Takový výrok srovnává populační stárnutí s rizikem, což se zdá být v rozporu s řadou mezinárodních dokumentů, které důsledně prezentují stárnutí jako jeden z významných důsledků rozvoje humanity a úspěchů lidstva (př. Madridský mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí 2002, www.mpsv.cz).

Pokud bychom tedy chtěli shrnout základní argument v procesu demografické paniky, tak jak vyplývá z kritického pohledu Bythewaye (1995) a Mullana (2002), mohl by znít zhruba následovně: sociální, ekonomické i politické struktury procházejí v pozdní modernitě řadou systémových změn. Jejich průvodním jevem je snaha státu – dosud význačného garanta sociálních jistot – oprostít se od rostoucích výdajů na sociální systém. V důsledku této snahy dochází ke zvyšování důrazu na individuální a komunitní zodpovědnost. Paralelně s těmito strukturálními procesy, a pa-

4 Celá zpráva je dostupná on-line na: www.spvg.cz.

5 Citace jsou z následujících periodik (pořadí odpovídá pořadí v textu): Lidové Noviny 15. X. 2003; Blesk, 9. I. 2004; Právo, 9. I. 2004; Hospodářské noviny, 29. VII. 2004; Blesk, 9. I. 2004.

6 Lidové Noviny 30. V. 2003; MF Dnes, 9. I. 2004; Právo 13. XII. 2003.

3 Např. dokument OECD „*Ageing Populations: the Social Policy Implications*“ 1988. O téměř deset let později se v podobném duchu nese např. *World Economic Outlook* Mezinárodního měnového fondu z května 1997. Jedním z nejlivnějších propagátorů tohoto přístupu pak byl Peterson (2000).

radoxně do značné míry právě v jejich důsledku, dochází k prodlužování lidského života a následně populačnímu stárnutí. Stárnutí se stává *obětním beránkem* procesu racionalizace státních výdajů. Aby však bylo možné tuto pozici státu legitimizovat před veřejností, je stáří představeno jako vysoce nákladová sociálně-ekonomická položka. S využitím mediálního diskurzu a rétoriky demografické paniky je tento biologicko-sociální jev opakovaně prezentován jako apriorní a jedinečná hrozba pro veřejné rozpočty. Jako řešení nejsou nabídnuty aplikace ekonomických zásad dobré správy, ale individualizace rizik. Ta, jako do značné míry přirozený důsledek, vyvolává individuální stres. Jedinec v důsledku pocitu rostoucí zátěže přenáší svá očekávání zpět na stát, od kterého očekává úlevu. Roztáčí se tak spirála nezamýšlených důsledků, jejichž čisté náklady lze jen stěží odhadnout. Jedná se samozřejmě pouze o hypotézu, ale na první pohled se zdá, že samotný fakt stárnutí společnosti je vzhledem k výše popsanému cyklu vnější. Jinými slovy, je možné se domnívat, že kdyby došlo k záměně „obětí“ a na místo systémů zabezpečení ve stáří se ocitl např. systém zbrojený samotný výstup by pravděpodobně zůstal nezměněn.

V následujícím oddíle se blíže podíváme na některé další příklady jakými je podporována panika z demografie ve veřejném a mediálním diskurzu. Již v úvodu byly nastíněny některé z forem prezentace demografických a sociologických dat, které Mullan (2002) považuje za typické příklady „zneužití“ pro účely sestavení oné příslušné „časované bomby“. My se proto podíváme, jakou formu tento fenomén nabývá v českém kontextu a zda lze jeho účinky vysledovat i v samotném veřejném mínění.

2. Panika z demografie – vybrané zdroje a praktické projevy

Jak již bylo ukázáno v oddíle pojednávajícím o mediálním diskurzu, demografická data jsou velmi oblíbeným zdrojem (nikoliv nutně cílem) mediálních sdělení a veřejných debat. Mezi nejčastěji citované patří demografické prognózy a indexy závislosti. Jejich tematizace je obvykle časově plně koncentrována do období publikace nových dat příslušnou institucí. Veřejnosti jsou bezesbýtku tato data předkládána jako sebe vysvětlující informace. Běžný mediální konzument obvykle předkládanou informaci nikterak neproblematizuje, nemá li k tomu zvláštní subjektivní důvod. Sociální vědci i sami demografové jsou si však vědomi, že objektivně jsou populační prognózy velmi omezeným nástrojem pro předpovídání budoucnosti (ale nutno dodat, také jediným, který máme v současnosti k dispozici). Například pro ČR je zvyšování podílu osob nad 60 let do roku 2030 a 2050 odhadováno z dnešních zhruba 19 % na 32 % a 41 % a snižování podílu nejmladší složky obyvatel z dnešních zhruba 16 % na 13 % a méně (*Populační vývoj... 2002*). Jak však přiznávají sami autoři těchto prognóz, a ještě důrazněji upozorňují jejich oponenti, jsou tyto odhady budoucnosti velmi omezené: ne proto, co zahrnují, ale především proto, co zůstává mimo jejich predikci. Možná lze vývoj „seniorské“ složky společnosti předvídat s poměrně velkou přesností, protože senioři roku 2030 se již narodili. To podporuje argumenty o nezvratitelnosti tohoto procesu. Na druhou stranu ale ještě ani všechny

potencionální matky dětí u „kořene“ budoucího populačního stromu narozené nejsou. Je zřejmé, že z nám dostupných informací by bylo utopistické očekávat zcela výraznou změnu, nebo dokonce zvrácení tohoto nastartovaného trendu. Přesto vysoká variabilita možných intervenujících faktorů přinejmenším nutí k pozastavení. Je logické, že nepředvídatelné a neočekávané události nejsou v prognózách zahrnuty. Faktem však zůstává, že k nim (pravidelně) dochází. Mullan (2002) tento fakt ilustruje na (neoprávněných) obavách a (nesplněných) prognózách klesající porodnosti ze třicátých let 20. století.

V podobném duchu se také nabízí kritika často citovaných indexů závislosti. Tento matematický ukazatel je relativně zavádějící, neboť vyjadřuje vztah skupin definovaných irelevantním diskriminačním faktorem – chronologickým věkem. Například index seniorské ekonomické závislosti do značné míry zkrsluje skutečnost tím, že považuje všechny osoby ve věku mezi 15 a 59 lety za ekonomicky produktivní a přehlíží prodlužující se dobu vzdělávání, počty nezaměstnaných, osob invalidních, neplacených pečovateli, osob ve výkonu trestu odnětí svobody a dalších ekonomicky neproduktivních kategorií osob. Na druhou stranu podobně nepřesně považuje všechny osoby nad 60 let za ekonomicky neaktivní, neproduktivní a bez podílu na multiplikaci HDP. Běžný mediální obrat, že „[za třicet let] každý pracující bude muset vydělávat na jednoho důchodce“ (např. MF Dnes 3. 3. 2004, str. 1), sice rezonuje s alarmizující rétorikou, ale zcela přehlíží fakt, že dle výběrového šetření pracovních sil bylo v roce 2004 zaměstnaných pouze 46 % obyvatelstva ČR (výpočet viz tab. 1).

Zdá se tedy, že Mullanem (2002) navrhované upravené míry ekonomické závislosti jsou ve srovnání s těmi „hrubými“ odhady již dnes, v období ekonomické aktivity dvou silných baby-boomových kohort, téměř dvojnásobné. A přesto sociálně-ekonomické transferové mechanismy dokáží udržet akceptovatelnou sociální rovnováhu. Mullan (2002) také upozorňuje na vysokou varianci podílu starších osob i velikostí celkových indexů závislosti v Evropských i světových populacích. Podle projekcí Organizace spojených národů Česká republika ani za 20 let o mnoho nepřekročí úroveň hrubého celkového indexu závislosti⁷ Švédska z roku 2005 (*Population Division 2003*).

Dalším číselně vyjádřeným argumentem širitelů demografické paniky je nákladnost stárnutí populací a jejich důchodových systémů. Podíváme-li se na vývoj nákladů na sociálně zdravotní systém ČR v porevolučním období, můžeme mezi lety

Tab. 1 Odhad skutečné ekonomické závislosti v roce 2004 (podíl zaměstnaných na populaci celkem a na populaci starší 15 let)

	V tis.	%
Populace celkem	10 211,6	100
Zaměstnaní v NH (starší 15 let)	4 706,6	46
Populace 15+	8 673,3	100
Zaměstnaní v NH 15+	4 706,6	54
Nezaměstnaní 15+	425,9	46
Ekonomicky neaktivní 15+	3 540,8	

Zdroj: www.czso.cz – Výběrové šetření pracovních sil, tab. 102/R.

⁷ Celkový index závislosti vyjadřuje podíl součtu populace ve věku 0–14 let a populace starší 65 let na populaci ve věku 15–64 let.

Tab. 2 Míra odpovědnosti státu za danou oblast v názorech veřejnosti (v %)

Míra odpovědnosti státu	Za péči o staré lidi	Za poskytování adekvátní zdravotní péče
Plná odpovědnost	28	48
Významná odpovědnost	42	30
Má odpovědnost	23	16
Malá odpovědnost	6	5
Žádná odpovědnost	1	1
Celkem (N = 1 070)	100	100

Zdroj: PPA2, ČR 2001. Otázka č. C1 1. Určete, co si myslíte o míře odpovědnosti státu v následujících bodech.

1990 a 2004 vidět nárůst o 4 p. b. (z necelých 18 % v roce 1990) do roku 2002, následovaný poklesem na 20 % HDP v roce 2004. Mezi náklady na jednotlivé složky systému je však výrazná variabilita. V případě důchodového systému náklady za 14 let narostly pouze o 0,9 p. b., zatímco například u zdravotní péče o 2,4 p. b. (Vývoj..., 2005). Přesto nebyl ve veřejném diskurzu zdravotní systém obviněn z devastace národní ekonomiky, jako je tomu nezřídka v případě systémů penzijních. Možná legitimní a objektivní argument, že zdravotní systém byl na rozdíl od penzijního systému dlouhou dobu podhodnocován, by nám ale nepomohl osvětlit diskrepanci mezi vyžadovanou odpovědností státu a hodnocením jeho politik v těchto dvou oblastech. Veřejnost z dlouhodobého hlediska hodnotí sociální politiku v oblasti zabezpečení ve stáří mnohem negativněji než více „dotovaný“ přístup ke zdravotní péči (72 % vs. 34 % respondentů hodnotilo negativně, *Hodnocení...* 2004), ale v obou případech přitom vyžaduje téměř stejně vysokou míru odpovědnosti ze strany státu (viz tab. 2).

Zdravotnictví je jednou z oblastí velmi citlivých na racionalizaci nákladů, která vždy otvírá příslovečnou Pandořinu skříňku etických otázek. Nicméně bylo by krátkozraké nevídat v úvahu, říkají kritikové demografické paniky, že populační změny se nejevují pouze jednosměrně, ale působí v částečně uzavřeném systému. Nárůst počtu starších konzumentů zdravotních služeb tak může být alespoň částečně kompenzován poklesem počtu mladých konzumentů; vysoké náklady na moderní technologie jsou částečně kompenzovány zkrácenou dobou léčení a investice do prevence snižují náklady na ex-post intervence.

Několik výše uvedených příkladů alternativní interpretace demografických a ekonomických ukazatelů nastiňuje směr hodnocení argumentů demografické paniky. Jsou-li indikátory prezentovány jednostranně a nejsou-li nahlíženy ve své komplexitě, jsou zneužitelné. Tyto případy ukazují, jak významná je volba úhlu pohledu komunikátora a kolik manipulačního prostoru je mu ponecháno při zpracování demografické informace a jejím „překlada“, ať už do mediálního sdělení nebo dále do veřejného diskurzu.

3. Panika z demografie ve veřejném mínění

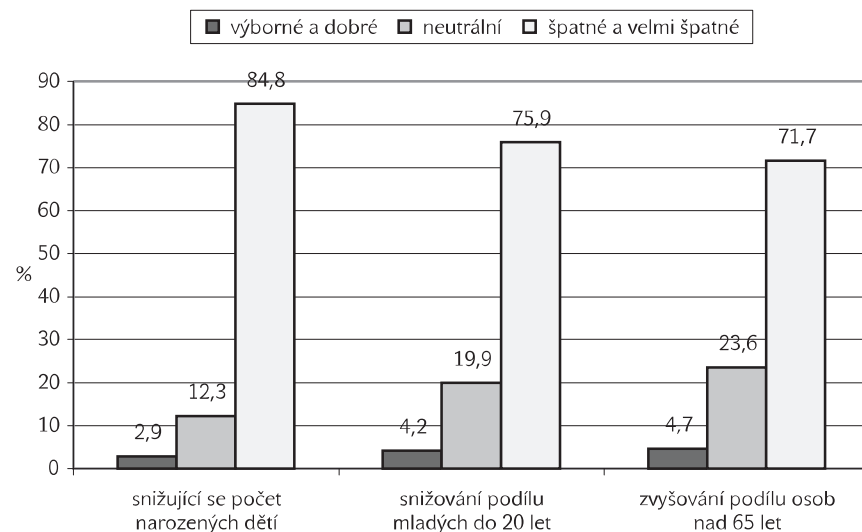
Jestliže předchozí odstavce naznačily, jakým způsobem je v médiích pracováno s kvantifikovaným výsledkem demografických prognóz, v této části se zaměříme na způsob, jakým se demografická panika odráží ve veřejném mínění a v postojích české veřejnosti. Následující odstavce by měly pomoci odpovědět na otázku, zda lze v názorech a postojích české veřejnosti vysledovat náznaky takových postojů, které by obsahovaly obavy o vývoj a ekonomicko-sociální stabilitu naší společnosti na základě jejího perspektivního stárnutí. Chápe česká společnost své stárnutí jako ohrožení?

V úvodu daná definice paniky z demografie nám umožňuje si vytvořit následující hypotézy: pokud česká veřejnost podléhá demografické panice, (1) bude mít tendenci nadhodnocovat podíl seniorů ve společnosti, (2) bude vyjadřovat své obavy z budoucnosti, (3) bude preferovat alternativní scénáře demografického vývoje. Navíc lze očekávat, že se budou v postojích respondentů projevat sklony k (4) negativní stereotypizaci, popřípadě k (symbolické) diskriminaci dotčené skupiny, ovšem (5) bez nutného následku aktuální sociální izolace seniorů v primárních sítích (tj. bez přítomnosti skutečné mezigenerační tenze v praxi, viz např. Mullan 2002:141). Jako zdrojový soubor pro ověření těchto hypotéz použijeme empirická data z reprezentativního výběrového šetření PPA2.

První z předpokladů teorie demografické paniky by se dal výstižně charakterizovat známým lidovým rčením „strach má velké oči“. Naše data ukazují, že česká veřejnost nezná přesný údaj o podílu seniorů na populaci ČR a navíc má tendenci jejich skutečný počet značně nadhodnocovat. Odhad podílu osob ve věku 65 let a starších se nejčastěji pohyboval kolem třiceti procent, v průměru činila odhadovaná hodnota 27,7 %. Blízko správné odpovědi⁸, tj. mezi odhadovanými 12 a 16 % bylo pouhých jedenáct procent respondentů. To, že senioři již dnes představují více než třicet procent Čechů, si myslelo více než 28 % respondentů. Pro zajímavost uvedme, že v této skupině je zahrnuto také 7 % respondentů, kteří podíl starších osob odhadli na celou polovinu populace ČR a více. Tyto nepřehlédnutelně zkreslené odhady upozorňují na nedostatečnou informovanost české veřejnosti o jejím předpokládaném populačním vývoji, kterou lze připsat na vrub nesystematičnosti či přímo absenci účinných informačních kampaní, ale především tato skutečnost dobře vystihuje efekt, jaký má mediální diskurz se svojí rétorikou demografické paniky.

Pokud se vžijeme do pocitů té nemalé části populace, která tak významně nadhodnocuje podíl seniorské složky v dnešním české společnosti, ani nás nemusí tolik překvapit, že informace o jejím „dalším“ nárůstu jsou percipovány se značnou mírou nelibosti. Téměř polovina české společnosti (46 %) vnímá makrosociální vývoj směrem k dalšímu nárůstu počtu seniorů jako špatný a 26 % dokonce jako velmi špatný proces. Za *výborný* tento proces označilo necelé půl procento respondentů, jako *dobrý* jej vidělo zhruba 4 % respondentů studie PPA2. Zajímavé je, že stejně vysoké negativní hodnocení tohoto trendu (72 % vůči necelým 7 % pozitivního hod-

8 „Správná odpověď“ v roce 2001 představovala 14 % osob ve věku 65+ v populaci ČR.

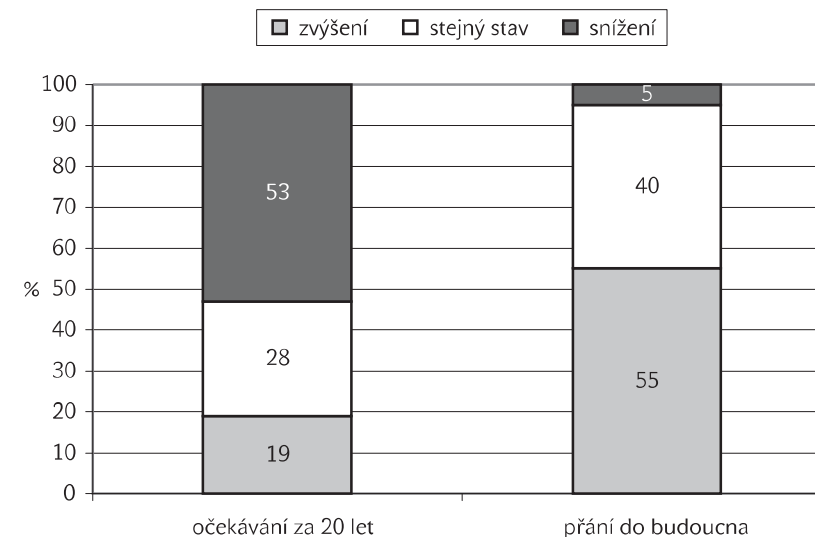
Graf 1 Hodnocení základních výsledků projekce demografického vývoje České republiky v následujících 30 letech. Zdroj: PPA2, ČR 2001.

nocení) je i ve skupině dotazovaných osob mezi 35 a 65 lety věku, tj. mezi těmi, kteří tuto posuzovanou skupinu budou ve skutečnosti tvořit (tj. po roce 2030 budou ve věku 65 a více let).

Jako *výborný*, respektive *dobrý* trend hodnotily stárnutí společnosti spíše starší kohorty. *Neutrální postoj*, který může mimo jiné vyjadřovat i skutečnost, že pro některé společenské procesy je zvyšující se podíl starších osob pozitivní, zatímco pro jiné nikoliv, zastávaly nejčastěji nejmladší skupiny, následovány generací nejstarší. Jako *špatný* nebo dokonce *velmi špatný* tento proces hodnotila především střední generace, tedy ta, které bývá přisuzována největší zátěž potencionálně plynoucí z tzv. „sendvičového pečovatelského efektu“. Postoje vyjádřené vůči stárnutí dotvrzuje i silná nelibost vyjádřená při hodnocení trendů na druhé straně životního cyklu – snižujícího se počtu narozených dětí a osob mladších 20 let (graf 1).

Odhlédneme-li od potenciálu migrace, přirozeným důsledkem stárnutí obyvatelstva je také úbytek celkového počtu obyvatel. Tohoto faktu jsou si naši respondenti vědomi a většina z nich snížení počtu obyvatel také očekává. Jak je ovšem vidět ze srovnání v grafu 2, tato očekávání nejsou v souladu s přáním ideálního vývoje. Ten by představoval spíše nárůst počtu obyvatelstva, případně stabilizaci současného stavu.

Z prezentovaných výsledků jsme doposud odvodili, že česká veřejnost vidí dnešní společnost jako společnost nadměrně starou a její další následné stárnutí nese velmi nelibě, mimo jiné také z důvodu potenciálního poklesu celkového počtu obyvatel, který se zdá být nepříliš populární. Datový soubor PPA2 nám však umožňuje jít ještě dále a podívat se na postoje vůči seniorům na základě artikulovaných názorů na pozici seniorů v naší společnosti.

Graf 2 Očekávání a preference budoucího stavu počtu obyvatelstva ČR (v %). Zdroj: PPA2, ČR 2001. Otázka č. C16. Domníváte se, že za dvacet let se počet obyvatel v ČR zvětší, zmenší nebo se nezmění? a otázka č. C17. Přál byste si, aby se počet obyvatel v ČR v budoucnosti zvyšoval, nezměnil se nebo klesal?

Data v tab. 3 shrnují některé běžné stereotypy ve vztahu ke stáří a seniorům. Na první pohled je podpora pozitivně orientovaných výroků velmi výrazná a souhlas s negativními postoji ne tolik nápadný. Evidentní je diferenciací míry souhlasu s měnícím se věkem respondenta, a to opět zejména v případě pozitivních výroků, kde mezi nejmladší a nejstarší sledovanou kohortou vystupují rozdíly až o 24 procentních bodů. Nejsilnější podporu získaly výroky, které jsou de facto variantou otázky ohledně míry zodpovědnosti státu za péči o seniory, tj. otázky o úloze „společnosti“ v procesu přiznání práv a řešení problémů seniorů. Opakuje se zde tendence odklonu české veřejnosti od individualizace seniorské problematiky, a to jak ze směru seniora jako objektu, tak také seniora jako subjektu vlastní životní situace. Z pohledu demografické paniky jsou však zajímavé zejména první tři výroky v tab. 3: staří lidé jako překážka vývoje, přítěž a nevykonný absorbent ekonomických zdrojů. Zcela nebo spíše s výroky „překážka vývoje“ a „společenská přítěž“ souhlasilo 6 % resp. 7 % respondentů, s výroky „jsou nevykonní a odčerpávají ekonomické zdroje“ pak souhlasilo 14 % respondentů. Neutrální postoj k posledně zmiňovanému zaujalo 28 % dotazovaných, spíše nesouhlasilo 32 % a absolutně nesouhlasilo 26 %. Což je zároveň nejnižší zaznamenaný počet odpůrců negativně orientovaných výpovědí. Přestože tedy nelze tvrdit, že by česká společnost byla nějak násilně a negativně naladěna vůči seniorům, nelze zároveň říci, že by náznaky demografické paniky vyjádřené jako pocit ekonomického ohrožení seniory ve společnosti nebyly zřetelně vysledovatelné. Tato zjištění potvrzují také hypotézu, že demografická panika nečerpá svůj základ z mezigeneračního napětí nebo praktické exkluze a izolace. Ve chvíli, kdy otázky ne-

Tab. 3 Postoje respondentů k aspektům stárnutí podle věkových skupin (v %)

Výroky	Souhlasné odpovědi		
	18–34 let (N = 356)	35–54 let (N = 413)	55 a starší (N = 293)
Staří lidé jsou překážkou vývoje	8	5	7
Staří lidé jsou pro společnost přítěží	8	5	8
Staří lidé už nejsou výkonní a odčerpávají společnosti ekonomické zdroje	17	11	13
Díky bohatým zkušenostem mohou být staří lidé pro společnost stále ještě prospěšní	69	84	93
Následující generace by mohly těžit z jejich přítomnosti, vědomostí a zkušeností	74	82	90
Společnost by měla brát v úvahu problémy starých lidí	86	91	94
Společnost by měla brát v úvahu práva starých lidí	88	89	99

Zdroj: PPA2, ČR 2001 a Vidovičová, Rabušic 2003. Otázka č. A2. V naší společnosti existují velmi různé pohledy na starší osoby (65 let a více). Vyjádřil(a) byste se k následujícím výroky?

směřují k obecnému postoji, ale k popisu individuálních strategií respondenta, zjišťujeme například, že pouze 20 % respondentů nemá žádné příbuzné nebo přátele nad 65 let, se kterými by se stýkali, a že až 70 % dotázaných seniory navštěvuje nejméně jednou měsíčně. Většina respondentů (80 %) také uvedla, že by v případě potřeby nabídlo svým starým rodičům soužití ve společné domácnosti. Potomci jsou ve všech věkových skupinách vnímáni jako jedni z nejpříhodnějších pomocníků v případě nutnosti drobné každodenní výpomoci (Vidovičová, Rabušic 2003).

Poslední otevřená hypotéza hovoří o stereotypizaci a diskriminaci starších a starých lidí. Problém této hypotézy je v určení směru vlivu jejích částí: stereotypizace a diskriminace může být produktem, stejně jako pomocným zdrojem demografické paniky (Palmore 1999). Může být i jedním z vysvětlujících faktorů, proč se právě stárnutí, a ne jiná oblast či faktor současného vývoje, tak snadno dostalo do pozice obětního beránka změn v moderních společnostech.

Jedním z mechanismů vzniku stereotypizace seniorů je připsání možných problémů spojených s individuálním a jedinečným stárnutím biologického jedince – jako mohou být konzervativismus, nízká produktivita, prohlubování závislosti – jako charakteristických pro sociální skupinu a jejich převedení do pozice společenského problému. Obvykle se tento proces reprodukuje v uzavřeném kruhu, kdy jsou tyto zjednodušené charakteristiky připsané skupině znovu brány jako zásadní pro percepci jedince. Diskriminace (rozlišování) osob a skupin na základě jejich stáří a/nebo chronologického věku je popsána v další z teorií angloamerické provenience – ageismu⁹. Jeho projevy jsou indikovány selektivním vnímáním diskriminované

skupiny. Některé z charakteristik nám respondenti popsali v odpovědi na otázku: „Existuje mnoho důvodů, kvůli nimž vnímáme určitého člověka jako starého. Které podle Vás hrají největší roli? Vyberte tři nejdůležitější faktory.“ Součtem voleb na prvním až třetím místě se jako nejvýraznější faktor umístil fyzický stav (přes 75 %), následován věkem (přes 56 %), ztrátou duševní svěžesti (54 %) a ztrátou autonomie (53 %). Pokud bychom nyní tyto individuální charakteristiky askribované starším a starým jedincům převedli na skupinovou charakteristiku získáme přesně definovatelnou, chronologickým věkem vymezenou skupinu nemocných, závislých jedinců s nižší mentální kapacitou. Následná očekávání, že taková do budoucna početně rostoucí skupina bude pro zbytek společnosti přítěží, tak získávají na legitimitě. Tato definice však v realitě neodpovídá heterogenní skupině starších a starých českých mužů a žen, která zahrnuje několik věkových kohort lidí ve velmi rozdílném fyzickém a psychickém zdravotním stavu, s velmi různorodým sociálním a ekonomickým statutem, jejíž každého člena jedinečně prožitá životní historie dotvořila do neopakovatelného osobnostního vzorce.

4. Diskuse

Podléhá česká veřejnost panice z demografie? Všechny indicie se zdají vést k tomu, že ano. Selektivní použití demografických a ekonomických ukazatelů, zkratkovitě a hodnotově zbarvené pokrytí tématu stáří v médiích, způsob, jakým veřejnost tyto informace přejímá a reflektuje v postojích vůči tomuto makrosociálnímu jevu, toho mohou být důkazem. Určit zdroj této paniky není tak jednoznačné, i když současné teorie jej vidí především ve vysoce organizovaných státních systémech. Jefferys (1989 in Bytheway 1995) však podotýká, že pokud neztrácíme naději ve veřejnou kontrolu státní moci, klíčovou úlohu nehraje ani tak „stát“ (nebo jeho vyšší nadnárodní formy jako původce různých dokumentů a politických doporučení), ale naše hodnoty a politická vůle. Vážíme-li obavy ze stárnutí populací, nejsou to ani tak naše limitované prostředky, ale spíše naše hodnoty, které nám brání v poznání, že v naší společnosti jsou dostatečné zdroje pro tento úkol k dispozici. Je to spíše způsob, jakým je veřejnost s fakty seznamována, než fakta samotná, který garantuje téměř jistou paniku a zatvzelenost vůči snahám tyto dodatečné zdroje hledat a nacházet.

Možností, jak přistupovat k této panice, je několik. Jako v případě jiných druhů „panik“ je první radou zachovat klid a rozvahu. Některé události jsou jen těžko přístupné okamžitým změnám a fakt stárnutí populace nebo významné sociálně-ekonomické změny mezi ně patří. Změny jsou však možné kupříkladu ve způsobu analýz a odlišení skutečných „čistých“ důsledků stárnutí obyvatelstva a ostatních sociálně-ekonomických změn a skrytých faktorů (např. nevhodné hospodaření s finančními prostředky i v jiných oblastech, než je sociální zabezpečení) apod. Také relevantní

nace a oběti. Neúcta ke stáří, askripce negativních charakteristik seniorům a stereotypní předpoklady ohledně kompetence a potřeby ochrany jsou jen příkladem z možných forem ageismu. Ageismus také generuje a posiluje strach z procesu stárnutí (Bytheway 1995).

⁹ Ageismus bychom mohli definovat jako ideologii založenou na sdílené víře v kvalitativní nerovnost jednotlivých fází lidského životního cyklu, manifestovanou skrze proces systematické, symbolické i reálné, stereotypizace a diskriminace osob a skupin na základě jejich chronologického věku a/nebo na jejich příslušnosti k určité generaci (Vidovičová 2005). Na rozdíl od rasismu a sexismu, jimiž byl pojem inspirován (Butler 1975), není nikdy možno okruh potencionálních obětí vymezit na základě objektivních charakteristik a v časovém horizontu může docházet k záměně role původce diskrimi-

rozbor nákladů a výnosů stáří jak na společenském, tak na individuální úrovni s důrazem na prevenci jako potencionální úsporu systému dosud chybí. Součástí změn by také mohlo být zkvalitnění informačních kampaní s důrazem na omezení jejich selektivnosti, resp. rozvoj jejich všestrannosti. Vhodnou metodou by mohla být jakási varianta pojmu z teorie a praxe rovných příležitostí mužů a žen – věkový mainstreaming. Ten by přinášel hledisko věku a věkové heterogenity do centra zájmu na všech úrovních sociální struktury (Vidovičová 2005). Tato metoda nemůže být nahrazena pouhou „artikulací problému populačního stárnutí“. Problematizace a bulvarizace stáří, tedy určité části životního cyklu jej sice do centra veřejného a mediálního zájmu přináší, ale jak se ukazuje, tato forma s sebou nese také řadu nezamýšlených důsledků. Je tedy spíše příslovečným dobrým sluhou, ale zlým pánem. Opozitem by mohlo být zdůraznění normality, ve smyslu přirozenosti, a zejména kvalitativní rovnosti všech fází životního cyklu, stáří nevylučuje.

Literatura

- Averting the Old Age Crisis. Policies to Protect the Old and Promote Growth. 1994. Washington: World Bank.
- BUTLER, R.N. 1975. *Why Survive? Being Old In America*. New York: Harper and Row Publishers.
- BYTHEWAY, B. 1995. *Ageism*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- COHEN, S. 1980. *Folk Devils and Moral Panic: The Creation of Mods and Rockers*. London: Martin Robertson.
- GOLAN, A. 2004. Enough of this demographic panic. (on-line: www.haaretzdaily.com/hasen/pages/ShArt.jhtml?itemNo=394925 (citováno 2006-01-24))
- Hodnocení současné sociální politiky. 2004. Tisková informace CVVM ES40326 ze 26. III. 2004. Praha.
- JEFFERYS, M. 1989. *Growing Old in the Twentieth Century*. London: Routledge.
- KUČERA, M. 2002. Sociální důsledky stárnutí obyvatelstva České republiky. *Demografie* 44 (1): 38–40.
- MULLAN, P. 2002. (1. vydání 2000) *The Imaginary Time Bomb. Why an Ageing Population is Not a Social Problem*. London: I.B.Tauris.
- PALMORE, E.B. 1999. *Ageism: Negative and Positive*. New York: Springer.
- Populační vývoj České republiky 1990–2002. 2002. Pavlík, Z., Kučera, M. (eds.) Praha: Katedra demografie a geodemografie PŘF UK.
- Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, *World Population Prospects: The 2004 Revision and World Urbanization Prospects: The 2003 Revision*. On line: <http://esa.un.org/unpp> (2006-01-24).
- PETERSON, P.G. 2000. *Gray Dawn: How the Coming Age Wave Will Transform America and the World*. New York: Random House.
- RABUŠIČ, L. 2002. Stárnutí populace jako pohroma, nebo jako sociální výzva? (Zamyšlení nad některými souvislostmi populačního stárnutí). In: *Život ve stáří*. Praha: Socioklub.
- VIDOVIČOVÁ, L. 2005. Věková diskriminace – ageismus. In: *Úvod do teorie a výskyt diskriminačních přístupů ve vybraných oblastech s důrazem na pracovní trh*. Praha, Brno: VÚPSV.
- VIDOVIČOVÁ, L., RABUŠIČ, L. 2003. Seniori a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti. Zpráva z empirického výzkumu. Praha, Brno: VÚPSV.
- VIDOVIČOVÁ, L., SEDLÁKOVÁ, R. 2005. Mediální analýza obrazu seniorů. Pilotní studie – první vlna empirického výzkumu. (on-line: <http://www.spvg.cz/doc/maos.pdf> – 2006-01-24).
- Vývoj hlavních ekonomických a sociálních ukazatelů České republiky. *Bulletin* No. 20. 2005. Praha: VÚPSV.
- WALKER, A. 1990. The Economic Burden of Ageing and the Prospect Intergenerational Conflict. *Ageing and Society* 10 (4): 377–396.
- World Population Ageing 1950–2050. 2002. New York: United Nations.

II.2 Dilemata populační politiky

ZDENĚK PAVLÍK

1. Počátky populační politiky a její vymezení

Demografické procesy, které shrnujeme pod pojem demografické reprodukce, patří mezi nejdůležitější a zároveň existenční procesy každé populace. Kdyby se tento proces zastavil např. tím, že by se přestaly rodit děti, znamenalo by to vymření a tedy zánik dané populace. Je tedy pochopitelné, že demografické reprodukci je věnována pozornost od počátku samotné existence lidstva. Je to svou podstatou biologický proces, který se od vitální reprodukce ostatních živých populací¹ liší tím, že probíhá ve společenských podmínkách, které ho významným způsobem modifikují. Nemohou však měnit základní biologické hranice, ve kterých se realizuje (věk jedinců z hlediska plodivosti ženy, omezený počet dětí při jednom porodu daný příslušností člověka k vyššímu druhu savců, minimální a event. i maximální věk plodnosti muže atd.). Určitá péče o potomstvo je přirozená a vlastní většině živých populací a má velmi vyspělé formy u populací řádu primátů a zejména pak u čeledi hominidů, představující vrchol vývoje živočišné říše. Již u těchto populací nalezneme nejen vyvinutou péči o potomky, ale i různé způsoby jejich výchovy.

Omezíme-li se na nejstarší populace poddruhu homo sapiens sapiens, lidé od počátku své existence nesporně ovlivňovali svou vlastní reprodukci a přebírali různé zvyky od svých předchůdců. Na úrovni spekulací můžeme soudit, že prováděli eugenickou politiku a neživilí narozené děti výrazně fyzicky nebo duševně poškozené, jedince těžce nemocné, válečnými střety nebo při lovu zraněné a osoby staré, které již nemohly populaci přinášet užitek ve stálém boji s přírodou nebo nepřítelem ve snaze o přežití. Vytvářely se určité formy chování, které lze s určitou nadsázkou označit za nejstarší kultury lidstva; existovaly v nich některé zvyky, které bychom dnes označili jako barbarské (kromě výše zmíněných se v dobách nedostatku mohlo vyvinout i lidojedství, které se pak mohlo stát trvalým zvykem apod.). Ve všech těchto otázkách, které se dotýkají nebo jsou přímo počátkem poznávání demogra-

1 Termín populace se někdy používá vlivem jiných jazyků i pro neživé soubory, např. populace hvězd. Kromě toho může být chápán jako synonymum pro obyvatelstvo; v demografii mají však oba tyto termíny odlišný význam: obyvatelstvo je soubor lidských jedinců vázaný k určitému území, populace je soubor jedinců, v rámci kterého dochází k demografické reprodukci (na jednom území může žít vedle sebe v relativní izolaci z hlediska demografického chování více populací, což bylo běžné zejména v minulosti).